

כיצד לבטא את המילים 'קדשים' ו'שרשים'?

עיון במסורת העברית שבפי יהודי מרוקו

נטלי אקון

מבוא

שאלת כותרת מאמר זה כרוכה בשאלה אחרת רחבה יותר: כיצד הוגים את הקמץ הבא בהברה פתוחה – כקמץ גדול או כקמץ חטוף?

בבואנו לדון בקמץ בהברה פתוחה עלינו להבחין בין שתי קטגוריות עיקריות: (א) הקטגוריה הראשונה כוללת צורות שבהן יש שווא אחרי הקמץ כגון: מִיָּרְדִּי בור (תהלים כח, א), תחת רִדְפִי (שם לח, כא), הִדְרָבִן (שמ"א יג, כא), וְיִשְׁפָּה (שמות כח, כ), שְׁמֶרֶה נפשי (תהלים פו, ב).¹ (ב) הקטגוריה השנייה כוללת את הצורות שאין בהן שווא אחרי הקמץ. קטגוריה זו נחלקת לשלוש קבוצות: קמץ לפני חטף-קמץ, קמץ לפני קמץ קטן וקמץ לפני קמץ גדול בצורות 'שרשים' ו'קדשים'.

במאמר זה נתמקד בקטגוריה השנייה:² קמץ בהברה פתוחה שאין אחריו שווא; נבדוק כיצד נהגה הקמץ בקטגוריה זו בפי חכמי מרוקו ובפי מדקדקי ימי הביניים. צפוי הוא שבדומה לכל העדות הספרדיות האחרות אף עדת מרוקו תנהג לפי הכלל הקדום הקובע שקמץ בהברה פתוחה הוא קמץ גדול והוא נהגה a.³ חומסקי סבר שמדקדקי ימי הביניים הגיעו ל"השקפה מוטעית" בעניין הגיית הקמץ בהברה פתוחה ותפסו בטעות את הקמץ שאחריו הגיעה כקמץ גדול.⁴ לפי מורג מימוש הקמץ בתנועת

* מאמר זה הוא עיבוד של ההרצאה שהעברתי בקונגרס העולמי למדעי היהדות בכ"ד באב תשע"ג, 31 ביולי 2013, מושב 458.

1. במילים אלו אפשר שהקמץ חטוף ואפשר שהקמץ גדול.
2. ראו בהרחבה על הקטגוריה הראשונה אצל אריאל, הגעיה.
3. ראו ילון, פרקי לשון, עמ' 385. אריאל, הגעיה, עמ' 21. והשוו תיטואן (ממן, תיטואן, עמ' 87); גרבה (כ"ץ, גרבה, עמ' 75-76); בגדאד (מורג, בגדאד, עמ' 57-58); חלב (כ"ץ, חלב, עמ' 49-50).
4. דבריו מובאים אצל ייבין, חטפים, עמ' 176 (חומסקי, רד"ק, עמ' 35-36) לפי חומסקי הטעות נובעת מכך שכל קמץ בהברה פתוחה נהגה a במבטא הספרדי (בניגוד ל-a במסורת טבריה), ולכן כלל זה הורחב לכל קמץ בהברה פתוחה.

a נובע מהעובדה שהמתג נתפס כמורה על איכות הקמץ, אך הוא מציין שההברה פתוחה ומוטעמת בטעם משני.⁵ מהאזנה לקריאתם במקרא ובמשנה של חכמים יוצאי קהילות חשובות במרוקו אפשר ללמוד שלעיתים תכופות אין חכמי מרוקו נוהגים בהתאם לכלל הספרדי הידוע.⁶ אביא תחילה את נתוני המחקר.

1. נתוני המחקר

1.1 קמץ לפני חטף־קמץ

בקריאת המקרא והמשנה נהגה הקמץ לפני חטף־קמץ בתנועת a. הגייה זו קובעת את איכות הקמץ הבא בהברה פתוחה כקמץ גדול, בהתאם למבטא הספרדי הרווח. להלן כמה דוגמות:⁷ yaḥorám יַחֲרָם (שמות כב, יט); ba'oní בַּעֲנִי (שמ"א א, יא); bisa'oló בִּשְׁעָלוּ (ישעיהו מ, יב); na'omí נַעֲמִי (רות א, ב); ba'omarím בַּעֲמָרִים (שם ב, ז); pa'olix פִּעֲלֶךְ (שם, יב); ta'orám תַּאֲרָם (איכה ד, ח); a'holí אֲהֹלִי (אזהלות יח, י); tahoró טָהָרוּ (יומא ה, ו); limahorát לַמַּחֲרָת (סוכה ג, יג).

1.2 קמץ לפני קמץ קטן

קמץ לפני קמץ קטן נהגה בתנועת a בקריאת המקרא והמשנה, כלומר גם בקבוצה זו קמץ הנמצא בהברה פתוחה נתפס כקמץ גדול במרוקו, בדומה לעדות הספרדיות האחרות:⁸ ta'obdím תַּעֲבָדָם (שמות כג, כד); wina'obdím וַנַּעֲבָדָם (דברים יג, ג); fa'olxím פִּעֲלֶכֶם (ישעיהו מא, כד).

5. מורג, אנציקלופדיה, עמ' 1136. ייבין מציין שכבר מנחם מלונאנו ציין את הטעות בנידון; ייבין, חטפים, עמ' 176-177. וראו דעות אחרות שם.

6. נתון זה מתבסס על קריאתם של שישה מסרנים מקהילות תאפילאלת, מראפש ומכנאס: הרבנים אברהם בן־הרוש, אברהם לסרי, דוד אזולאי, יהודה (חכם) אביטבול, יחיא נחמני ונסים עמאר. יהי זכרם ברוך. מדובר בקורפוס הכולל כעשרה פרקים מן המקרא ומן המשנה: שמות (יד, ל – טו, יט); שמואל א (א-ב); אסתר (א-ב); פאה א; ביכורים א; סוכה ה; להרחבה ראו אקון, העברית. לקהילת תיטואן נסמכנו על מאמרו של ממון על מסורת הקריאה של יהודי תיטואן (ממון, תיטואן).

7. השווה לקריאתם במקרא ובמשנה של חכמי תיטואן ושל חכמי עדות ספרדיות אחרות: ממון, תיטואן, עמ' 87; כ"ץ, גרבה, עמ' 75; מורג, בגדאד, עמ' 57; כ"ץ, חלב, עמ' 48. על הגיית הקמץ שלפני חטף־קמץ בספרד ראו גרבלי, הגייה, עמ' 686. יש לציין שבפי בני מרוקו המימוש הסדיר של התנועות חולם, קמץ קטן וחטף־קמץ הוא u, אולם לצורך המחקר העדפנו לציין את תנועות אלה בתנועת o.

8. הוא הדין בכל העדות הספרדיות שצינו בהערה 7.

אסכם את שתי הקטגוריות ואומר שקמץ הבא לפני חטף־קמץ ולפני קמץ קטן נהגה במרוקו כקמץ גדול הן בקריאת המקרא הן בקריאת המשנה. יש להעיר שהמסרנים קראו במשנה מתוך נוסח שאינו מנוקד וקריאתם לעולם בתנועת a. אפשר לומר אפוא שלא המתג הנחה את קריאתם אלא תבנית הצורה, אלא אם כן חל היקש מן התבנית המקראית. אולם לפי עדותו של ר' חכם אביטבול,⁹ יוצא מראכש, שלפיה במסורת שבפין, כאשר שני קמצים סמוכים זה לזה השני חטוף בהגייה, נראה שהרצפים 'קמץ-חטף־קמץ' ו'קמץ-קמץ קטן' נתקבעו בפי בני מרוקו כרצפים הנהגים [a-o], והמסורת המושרשת שבפיהם היא שהנחתה את קריאתם גם במשנה.

1.3 קמץ לפני קמץ גדול: צורות הריבוי של 'קודש', 'שורש' ובתיבות אלה, בצירוף צורני שייכות

אקדים ואומר שבמסורת הטברנית צורת ריבוי מיודעת של 'קודש' מנוקדת בקביעות בחטף־קמץ (הקדשים) ואילו צורת ריבוי לא מיודעת מנוקדת בקמץ (קדשים). לעומת זאת צורת ריבוי של 'שורש' אינה מתועדת במקרא. זאת ועוד, צורות ריבוי בצירוף צורני שייכות של 'קודש' ושל 'שורש' באות לרוב בקו"ף ובש"ן קמוצות ובשני מופעיה של הצורה 'קדשיו' הקוף מנוקדת בחטף־קמץ – קִדְשִׁיו לו (במדבר ה, י); ואת קִדְשִׁיו (מלכים ב יב, יט). עוד עלינו לציין שבכל המסורות הספרדיות הקמץ הבא בצורות הריבוי הבלתי־מיודעות של התיבות 'קודש', 'שורש' ובתיבות אלה בתוספת צורני שייכות – הוא קמץ גדול ונהגה כתנועת a. לעומת זאת בצורות הריבוי המיודעות של תיבות אלו הקמץ הראשון מובע, כצפוי, כתנועת o.¹⁰

בקריאת המקרא ובקריאת המשנה במרוקו הקמץ הראשון בצורות קדשים ושרשים נהגה a בשלוש הקהילות.¹¹ הנה כמה דוגמות: qadasím קודשי קְדָשִׁים (שמות ל, כט, לו); sarasáv שָׂרָשָׁיו (ירמיה יז, ח);¹² wisarasáv וְשָׂרָשָׁיו (יחזקאל יז, י); sarasíha שָׂרָשָׁיָה (שם ז, ט); qadasím קְדָשִׁים (יבמות יא, ה); qadasím קודש קְדָשִׁים (זבחים ה: א, ד); wikadasáv וְקִדְשִׁיו (שבועות א, ד); wisarasáv וְשָׂרָשָׁיו (אבות ג, יז [2x]).

לצד הגייה זו בפי מסרנים, הנושאים מסורת מהמנה, מתועדת הגייה אחורית – o – הקובעת את איכות הקמץ בהברה פתוחה כקמץ חטוף. להלן כמה דוגמות במקרא

9. הנה דבריו: "Selon notre tradition de lecture à Marrackech deux qamatz qui se suivent le deuxième est hatuf dans la prononciation (= לפי מסורת הקריאה שלנו במראכש כאשר שני קמצים סמוכים זה לזה השני חטוף בהגייה).

10. ראו את המקורות המובאים לעיל בהערה 4.

11. הצורות מתועתקות בהתאם להגייה המקובלת במראכש.

12. מובאה מן המקרא במסכת אבות (ג, יז).

ובמשנה, אשר חלקן מתועדות בפי כמה מסרנים וחלקן בפי מסרן אחד: ¹³ qodasáy קֹדָשִׁי (יחזקאל מד, ח; שם, יג); kodasím קודש קֹדָשִׁים (שמות ל, כט, לו); wisorasáy וְשֹׁרֶשִׁי (יחזקאל יז, ו); sorasiha שֹׁרֶשִׁיהָ (שם ז, ט); missorasíha מְשֹׁרֶשִׁיהָ (שם ט); wiqodasáy וְקֹדָשִׁי או וְקֹדָשִׁיו (שבועות א, ד); ¹⁴ sorasím שֹׁרָשִׁים (בבא בתרא ב, יב); ¹⁵ wikodasáy וְקֹדָשִׁיו (הוריות ב, ה; ז [2x]); ¹⁶ sorasím שֹׁרָשִׁים (בבא בתרא ה, ד).

אציין שנמצא שיעור גבוה יותר של צורות הנהגות בתנועת o בקריאת המקרא בקהילת תאפילאלת, בעיקר בפי הרב אברהם בן הרוש ז"ל.

בקהילת תיטואן מימושו של הקמץ בצורות הריבוי של התיבות 'קודש', 'שורש' ובתיבות אלה בצירוף צורני שייכות הוא לעולם קמץ גדול – a.

זאת ועוד, במשנה ¹⁷ נבדקו הגייתן של צורות הריבוי של 'קודש' ושל 'שורש' הפותחות בה"א הידיעה, המנוקדות בחטף-קמץ (הִקְדָּשִׁים) במקרא. כל הצורות של 'קודש' נקראו בקמץ חטוף בהתאם למסורת טבריה: haqqodasím קודשי הִקְדָּשִׁים (ברכות ד, ה; שם ט, ה; נגעים יד, י); haqqodasím הִקְדָּשִׁים (שבת כג, ב; אבות ג, יא). הצורות של 'שורש' נקראו לרוב בקמץ חטוף: sihasarasím שֹׁהֶשֶׁרֶשִׁים (עוקצים ב, י); hassorasím הֶשֶׁרֶשִׁים (בבא בתרא ה, ד). ¹⁸ אך במקרים אחדים בפי הרב אזולאי ממראש מצאנו שתי צורות בתנועת a: sihasarasím שֹׁהֶשֶׁרֶשִׁים (עוקצים ב, י); hassarasím הֶשֶׁרֶשִׁים (בבא בתרא ה, ד) ובפי הרב בן הרוש מתאפילאלת הצורה האחרונה מובעת גם בתנועת a. ¹⁹ דומה שלפנינו שתי דוגמות של היקש לצורות שאינן מיוחדות.

13. אלו שמות החכמים שקראו בקמץ חטוף: מתאפילאלת, הרב אברהם בן הרוש והרב אברהם לסרי; ממכנאס, הרב נסים עמאר, ממראש, הרב יהודה (חכם) אביטבול. להרחבה ראו אקון, העברית, עמ' 195-199.

14. בדוגמה זו תנועת u עשויה לשקף מימוש של חטף-קמץ או של קמץ קטן.

15. הניקוד שוחזר לפי צורת הריבוי של 'קודש' במקרא.

16. התייחסנו לצורה זו במכנאס כבלתי מיוחדת, כי מר עמאר קורא ללא יידוע! אשר לניקוד צורות אלו ראו בהערה קודמת.

17. הבדיקה במקרא מיותרת, שכן הניקוד בו מנחה את קריאתם.

18. הניקוד שוחזר בהתאם לניקוד הטברני של צורת ריבוי מיוחדת של 'קודש': הִקְדָּשִׁים.

19. גם בבגדאד צורות הריבוי המיוחדות של 'שורש' ממומשות בתנועות a: haššara'sím הֶשֶׁרֶשִׁים (בבא בתרא ה, ד 2x); מורג, בגדאד, עמ' 57. והוא הדין בצורות המיוחדות של 'קודש' הפותחות במיליות בכ"ל: בְּקֹדָשִׁים (פסחים ח, ח). מצב דומה עולה מגרבה: šara'símšehaš שֹׁהֶשֶׁרֶשִׁים (עוקצים ב, י); כ"ץ, גרבה, עמ' 75. בחלב צורות הריבוי המיוחדות של 'שורש' נהגות בתנועת a. נמצאו שם חריגים לצורות הריבוי המיוחדות של 'קודש', הנהגות גם הן בתנועת a; כ"ץ, חלב, עמ' 50.

1.4 דיון בהגיית הקמץ בצורות 'קדשים' ו'שרשים' במסורת מרוקו

שלא כבקהילת תיטואן וכבעדות הספרדיות האחרות, בקהילות המרוקאיות דוברות הערבית²⁰ – מכאן, מראש ומאפילאלת – לצד ההגייה הקדמית a מצויות עדויות מובהקות במקרא ובמשנה להגייה אחורית o, המשקפת קמץ קטן באות הראשונה של הצורות קדשים ושרשים. כל הצורות המקראיות שהובאו לעיל מתנוגות, ואף על פי כן חלק מהצורות נקראו בתנועת o. אם כן, המתג אינו בהכרח מנחה את קריאתם של חכמי מרוקו. כיצד עלינו להסביר את הצורות הללו במסורת העברית של מרוקו? אפשר לומר שהצורות המיוחדות בחטף-קמץ (הקֶדְשִׁים) במסורת הטברנית גררו בתקופה מאוחרת תנועת o אף בצורות הבלתי-מיוחדות. אם כך עלינו לשאול מדוע צורות הריבוי של 'שורש' נהגות בתנועת o, שהרי אין צורות מיוחדות של 'שורש' במקרא? טענה זו מאלצת אותנו להניח שחכמי מרוקו הקישו את הגיית הצורות הנטויות של 'קודש' להגיית הצורות הנטויות של 'שורש'. לדעתי אין הכרח לפרש כך.

אם כן, האם עלינו להסביר את הצורות בתנועת o כתוצאה של תיקונים מאוחרים של מדקדקים, שביקשו להחדיר את הצורה הנכונה או שמא לפנינו מסורות מקבילות שדרו בכפיפה אחת במרוקו – מסורת אחת שנהגה לקרוא qadashim, sharashim ומסורת אחרת שקראה qodashim, shorashim?

נראה שבקיום התופעה בתאפילאלת יש כדי לשלול את האפשרות של השפעת מתקני הלשון. השפעת מדקדקי הלשון החלה במרוקו עם הוראת העברית המודרנית ובעיקר עם הוראת הדקדוק בבתי הספר של כ"ח (כל ישראל חברים). אולם במחוז תאפילאלת אפשר לעקוב אחר לימוד הדקדוק רק לאחר מחצית המאה ה-20 עם הקמת כ"ח בקצר אִסּוּק בשנת 1946-1947.²¹ המסורת שבפי הרבנים אברהם בן הרוש והרב לסרי (ז"ל) מתאפילאלת קודמת אפוא להשפעת הדקדוק בתאפילאלת. זאת ועוד, העובדה שההגייה בתנועת o נפוצה יותר בתאפילאלת מאשר בקהילות האחרות שוללת השפעה מאוחרת של המבטא המודרני על קריאת החכמים, שהרי אין עדות להשפעה של המודרניות בתאפילאלת.²²

דומני שהגייה חוזרת ונשנית בפי כמה מסרנים הנושאים מסורת מהימנה, המתועדת הן בקריאת המקרא הן בקריאת המשנה ובשלוש קהילות עשויה לרמוז למסורות מקבילות

20. מסורת הלשון של קהילת תיטואן, הממוקמת באזור הספרדי של מרוקו, ובה השפה המדוברת היא תַּכְתִּיָּה, והיא שונה לעיתים מזו המשמשת בקהילות היהודיות המצויות בשאר הערים במרוקו, הדוברות ערבית. השינוי בא לידי ביטוי במגוון תחומים, כגון הגיית העיצורים והתנועות. ראו עוד בספרה של אקון, העברית, עמ' 306-314.

21. לפי עדותו של פרופ' משה בראשר בשיחה עימו.

22. אקון, העברית, עמ' 294-295.

שהילכו במרוקו:²³ מסורת אחת שנהגה לקרוא qadashim, sharashim ומסורת אחרת שקראה qodashim, shorashim. כדי לחזק את דברינו נעמוד על השקפתם של מדקדקי ימי הביניים ונברר את הכלל הנהוג בפיהם בעניין הגיית הקמץ בהברה פתוחה.

2. דיון במהות הקמץ בהברה פתוחה אצל מדקדקי ימי הביניים

2.1 רבי יהודה חיוג'

המקור הקדום ביותר למבטא הספרדי של צורת "קדשים" הוא כנראה בספרו של רבי יהודה חיוג'. כך כתוב בתרגום לעברית, פרי עטו של ר' משה הכהן המכונה בן גקטילה: "והשאר מלבד אלה שאין אחריהם אחת מאותיות א'ח'ה'ע, ולא יוד, תהיה תנועתם בפתח [בשווא] לעולם כמו בָּרַכָה קָלְלָה רָשָׁעִים שְׁמַנִּים נְדוּדִים נְבוּכִים דְּשִׁנִּים [...] הנעת השוא לעולם בפתח [בשווא].²⁴ בלתי [פרט] לשון רבים שהאחד מהם [צורת היחיד] - בחלם בתחלתו. **שישוב לקמץ חטף ברבים כמו קדשים שהקוף בקמץ חטף [קדשים]**²⁵ **שהאחד מהם [צורת היחיד] קדש [בחולם], וקדשים שהאחד מהם חדש [בחולם], גרנות שהאחד גרן**" (ר"י חיוג', ספר אותיות הנח, עמ' 5).²⁶

23. תודתי נתונה למורי פרופ' משה בראשר שכיוון את צעדיי לכיוון המסורות המקבילות.

24. אבהיר שהשווא נהגה כפתח בפי בעלי המסורה (בן־חיים, השווא, עמ' 135).

25. לפי גקטילה - קדשים, ואולם ניקדתי בקמץ קטן כי "קמץ חטוף" או "קמץ חטף" בכתבי המדקדקים בימי הביניים הוא הסימן המכונה בפינו "קמץ קטן", כלומר קמץ שהגייתו o. בשונה מתרגומו של אבן גקטילה, בגרסה הערבית המקורית של ר"י חיוג' כתוב "קמץ": "מחרכה באלקמץ", כלומר מונע בקמץ (קמץ סתם ולא קמץ חטף). כך תורגם במהדורה של ותד וסיוון (עמ' 10). ונוכח הדוגמות שהובאו בהמשך: קדשים וגרנות אין ספק שלא מדובר בקמץ גדול, אלא בקמץ הנהגה o. זאת ועוד, יש בדיון של בן־חיים על השווא שלפני אהח"ע קמוצות כדי לאשש קביעה זו. כלל השווא בניסוחו של רבי יהודה חיוג', ולפיו השווא בנסיבות האלה אינו נהגה כקמץ אלא כפתח, תמוה כי הוא כביכול סותר את הכלל הטברני, שלפיו השווא הבא לפני אהח"ע מידמה לתנועת אותיות אלה. לפי בן־חיים, לא מדובר בכלל שונה אלא בניסוח מותאם למבטא הספרדי, שבו תנועות קמץ ופתח נהגות שתיהן a. ר' חיוג' השתמש במילה "פתח" כדי לציין שההגייה היא כתנועת a, ולא יכול היה להשתמש ב"קמץ" משום שהיה מתפרש בהגייה הספרדית כתנועת o, הכוונה כמובן לקמץ קטן. ההבחנה שבניסוחו של ר' חיוג' בין ההגייה ב"קמץ" להגייה ב"פתח" מוכיחה את הקביעה שהמילה "קמץ" מציינת קמץ קטן ספרדי. מכאן יש להסיק ש"מחרכה באלקמץ", הווה אומר "מונע בקמץ קטן", היינו קדשים qodashim (בן־חיים, השווא, עמ' 135-137; ראו גם הסבר שם על הדוגמה גְּעָרָה בעמ' 136).

26. הפיסוק, הניקוד, ההדגשה וההבהרות בסוגריים מרובעים המובאים כאן ובכל הציטוטים שבמאמר זה הם תוספות שלי.

במילים אחרות, במקור הנ"ל המובא בספרו "אותיות הנוח והמשך" קבע רבי יהודה חיוג' שבצורה 'קדשים' הקו"ף בקמץ חטוף, כלומר לפי קביעה זו קמץ בהברה פתוחה הוא קמץ קטן. אך בניגוד לכך כתב חיוג' במקום אחר שקמץ הבא בהברה פתוחה – קמץ גדול הוא: "דע כי סמיכת תאר וחבריו אל שם נראה [גלוי], לא תשנה בנינים [משקלם]. ואם יסמך אל שם מכונה [עם כינוי חבור], יהיה הראשון [האות הראשונה] קמץ גדול ויפול הו [תנועת החולם] ויהיה הקבוץ²⁷ על השני [האות השנייה] שהוא עין השם לא ינוח [לא מניחים בשווא], כמנהג חדש וארח וחבריו [שבהם יש שווא באות השנייה בבואם עם כינוי חבור]. כמו תארו תְּאָרוּ נפל הו [תנועת החולם] שהיה בין התיו והאלף במלה תְּאָר, קודם שיסמך, וקבוץ השני והוא האלף כדי שיורה הקבוץ על הו [תנועת החולם] ולא נח השני, כמנהג חדש וארח וחבריהם, והראשון יהיה בקמץ גדול. וכמהו זהו ופעלו וטהרו וטהרם ואהליו" (ר"י חיוג', ספר הנקוד, עמ' 126).

עוד כתב רבי יהודה חיוג': "ולשון מופעל מְאָחֵז: וכבש בזהב לכסא מְאָחֵזִים, וכמהו היה מְעַמֵּד במרכבה – שהיא מופעל [סביל] מן העמיד. והיה משפטם להיות מְאָחֵז מְעַמֵּד בשורק תחת המימים ושוא תחת האל"ף והעין, על משקל מושלך מושכב. אבל זה דרך מדרכי א'ח'ה'ע' לפי שכל מופעל, שיבוא אחרי המם אחת מאותיות אלה, יסע [עובר] השורק מן המם ויהיה במקומו קמץ גדול [ויהיה תחת אות שהוא מא'ח'ה'ע' – והוא פא הפועל – קמץ חטף]"²⁸ (ר"י חיוג', ספר אותיות הנח, ערך אח"ז, עמ' 16).²⁹

לסיכום, בתפיסתו של רבי יהודה חיוג' קיימת הבחנה בין 'תארו' ו'מעמד' לבין 'קודשים'. בראשונות, ובהן קיימת אות גרונית בעי"ן הפועל, פ"א הפועל מונע בקמץ גדול והחולם הנמצא בצורת היחיד בפ"א הפועל עובר לעי"ן הפועל גרונית, במקרה שהיא סוגרת הברה – *תְּאָרוּ < תְּאָרוּ, *מְעַמֵּד < מְעַמֵּד. בצורה השנייה אין אות גרונית והחולם שבפ"א הפועל בצורת היחיד אינו עובר לעי"ן הפועל, אלא נעתק בצורת הרבים לקמץ קטן – קְדָשִׁים. אביא עתה את דבריו של רבי יונה אבן ג'נאח בעניין מהות הקמץ בנסיבות אלו.

27. השימוש במילה 'קבוץ' (בערבית צ'מה) מכון גם לתנועת הקמץ הקטן (שהגיותו ס).
28. המשפט "והיה תחת אות [...] קמץ חטף" אינו של חיוג' אלא תוספת של המתרגם (כמוכח מהמקור בערבית).

29. בכל הקשור לשאלה האם רבי יהודה חיוג' והמדקדים הספרדים בכלל, מסרו בחיבוריהם את סימן הניקוד בלבד או את טיב ההגייה, ובמקרה דן את סוג הקמץ שהילך בתקופת המחבר? פרופ' אהרן ממון, הבקיא בספרות של מדקדי ימי הביניים, הביע דעה נחרצת בידון וקבע במהלך שיחה עימו: "בכל המקורות האלה יש ביטוי למהות הקמץ בתקופתו של המדקדק". במילים אחרות, לדעתו דברי חיוג' מרמזים על ההגייה הממשית שהילכה במאה העשירית.

2.2 רבי יונה אבן ג'נאח (להלן גם ריב"ג)

בספר הרקמה ריב"ג התייחס להגיית הצורות 'קדשים' ו'שרשים', וכך כתוב בתרגומו העברי של יהודה אבן תיבון:³⁰ "וְיִרְשִׁי (הושע יד, ו), משפטו: שְׂרָשִׁי, **בְּקִמְץ חֹטֵף תַּחַת הַשִּׁין**, כי האחד [צורת היחיד] – שרש, על דמיון, 'חדש', וכאשר נאמר: לְחַדְשִׁי יבכר (יחזקאל מז, יב), כן היה ראוי שיהיה שרשיו על הדמיון הזה גם כן; וכן אומר בקדש קְדָשִׁים (במדבר יח, ט), כי **משפטו להיות הקו"ף בקמץ חטף**, כמו: בְּקִדְשִׁים לא יאכל (ויקרא לב, ד), ואיש את קְדָשָׁיו (במדבר ה, י)" (וילנסקי, הרקמה, עמ' שמב, שורות 16-19).

טרם אפרש את דברי ריב"ג אציג את הכלל הגדול שקבע בעניין הקמץ בהברה פתוחה: **"ותהיה האות הסמוכה לה גרונית, יעתיקו הקמצות ממנה אל האות הגרונית ותנוע היא בקמץ גדול"** (וילנסקי, הרקמה, עמ' קצט, שורות 7-8). ובמקום אחר כתב: [...] שכל אות שיהיה דינה להיותה חטף ואחריה אות גרונית, שהם מעתיקים החטפות [קמץ חטף] אל האות הגרונית ומנקדים האות אשר הֶעֱתָקָה החטפות ממנה **בקמץ גדול**, כמו: מה תִּתָּאֲרוּ (ש"א כח, יד), על מִאָסָם (עמוס ב, ד), ביום בְּחָרִי בישראל (יחזקאל כ, ה)" (וילנסקי, הרקמה, שעא, שורות 17-20).³²

כאן אנו למדים על עיקרון גדול שנהג אצל מדקדקי ימי הביניים, ושנמצא כאמור אף אצל רבי יהודה חיוג', והוא כשע"ן הפועל גרונית הקמץ החטוף³³ עובר לאות הסמוכה, ובעקבות זאת פ"א השם מונעת בקמץ גדול.³⁴ אם כן, קיום הכלל שבסיפה "ותנוע היא בקמץ גדול" מותנה במילוי ההתניה שברשיה ש"יעתיקו הקמצות ממנה אל האות הגרונית". אפשר אפוא להסיק שהכלל הזה יכול היה להתקיים בצורות מן הקבוצה הראשונה של מחקר זה כמו תארו וחבריו, שבהן ההתניה לביצוע החוק קיימת: *תִּתָּאֲרוּ < קמץ חטוף עובר לאות הסמוכה > תִּתָּאֲרוּ. אף בקבוצה השנייה, בצורות כגון פִּעְלֶכֶם וחבריו מתקיימת ההתניה, שהרי *פִּעְלֶכֶם < *פִּעְלֶכֶם < פִּעְלֶכֶם. אך בצורות מן הקבוצה השלישית, היינו 'קדשים', 'שרשים' ובתיבות אלה בצירוף צורני שייכות, אין ההתניה לביצוע החוק קיימת

30. ההדגשות שבכל המובאות וכן ניקוד הפסוקים שבתנ"ך ומראי מקומם הם תוספת שלי.

31. לא כך הניקוד בתרגומו העברי של אבן תיבון, ובו השי"ן הראשונה מנוקדת בקמץ סתם: שְׂרָשִׁי (ריב"ג, הרקמה, עמ' 199).

32. התרגום לעברית של כל המובאות הושווה בשיטתיות למקור הערבי, ומן ההשוואה אפשר ללמוד שהתרגום צמוד מאוד למקור.

33. המהדיר של ספר הרקמה הבהיר בהערות שוליים ש'החטפות' פירושה 'חטף קמץ' (וילנסקי, הרקמה, עמ' שעא, הערה 10). עם זאת בזהירות רבה אפשר להציע פרשנות אחרת למילה 'החטפות', ולפיה מילה זו מכוננת לקיצור התנועה. מאחר שאנו יודעים שסימן השווא ציין קיצור תנועה באשר היא (כלומר אָ הוא קיצור של *אָ; ראו למשל קהן, מסורת קראית, עמ' 331), ייתכן שהרמיזה היא שרק 'סימן השווא' (החיתוף) עובר קדימה ומותיר תנועת ה מלאה בהברה שלפני הגרונית, ולא שהתנועה השלמה (שווא + קמץ) מועתקת לאות הגרונית ושתחתיה צומחת תנועה חדשה.

34. במונחים שלנו מדובר בתנועת קמץ קטן.

מלכתחילה, שכן עי"ן הפועל הוא קמץ גדול a. ברור עתה מדוע בתפיסתם של מדקדקי ימי הביניים תנועת פ"א הפועל בצורות 'קדשים', 'שרשים' ובתיבות אלה בתוספת צורני שייכות יכולה להיות רק קמץ חטוף o כמו קדשים. ממן נתן את דעתו על הנדון ואמר "ב'תאר' ודומיו יש ייצוג לחולם של צורת היחיד 'תואר' בעי"ן הפועל ואילו הגיית הצורה qadashim בשני קמצים a מבטלת את ייצוג החולם של היחיד 'קודש', לכן הקמץ של קו"ף נהגה בפי המדקדקים כחולם, זכר לחולם של 'קודש'".³⁵

הוכחה שכלל זה אצל מדקדקי ימי הביניים מותנה בקיום הרישה, ומבוסס על תנועת עי"ן הפועל מצינו אצל ריב"ג: "לְחַדְשִׁיו יבכר (יחזקאל מז, יב) בקמץ גדול, וזה **בעבור החטף אשר אחריה**, ועקרו שיהיה בחרק, כמו: שכן לשבטיו (במדבר כד, ב) [...] וְחֻלָּים רעים ונאמנים (דברים כח, נט) בקמץ גדול, **בעבור החטף אשר אחריה**, ועקרו שיהיה שרק, כמו: ופראים עמדו על שפים (ירמיה יד, ו) (וילנסקי, הרקמה, עמ' קצט, שורות 10-14). ריב"ג הרחיב את הכלל מעבר לאותיות גרוניות וכתב: "וכן העקר בקו"ף: קִסְמִי נא לי באוב (שמואל א כח, ח) שיהיה בחרק והונעה בקמץ גדול, וזה **בעבור החטף אשר אחריה** אע"פ שהוא זר [...] (וילנסקי, הרקמה, עמ' קצט, שורות 11-12).

כידוע, ממצאים אלו אינם עולים בקנה אחד עם ההגייה הספרדית המקובלת של הצורות 'קדשים' ו'שרשים'. הם נראים גם סותרים את הכלל שקבע ייבין ביחס להשקפת מדקדקי ימי הביניים לקמץ הנמצא ברצף [...]. לדעת ייבין המבטא הספרדי – היינו [a-o] – נוצר בגלל הזדהות התנועות קמץ קטן וחטף-קמץ אצל מדקדקי ימי הביניים. למעשה, המדקדקים השתמשו בסימן חטף-קמץ כדי לציין את קמץ קטן, ובשתי סטגוריות הסתפקו בסימן הקמץ בלבד, ולא בחטף-קמץ: לפני שווא נח – קָרָן ודומיו – ולפני דגש – קָרָן ודומיו – כי במקרים האלה הקמץ הוא לעולם קמץ קטן.³⁶ בכל המקומות האחרים הם השתמשו בסימן קמץ שווא כדי לסמן קמץ קטן.³⁷ מכאן הסיק ייבין שבעבור מדקדקי ספרד הקמץ ברצף [...] היה יכול להתפרש רק כקמץ רחב כי ברצף זה קמץ אינו בא לפני דגש או לפני שווא נח.

דומה שדברי ריב"ג המובאים לעיל מחזקים את טענת ייבין. אחזור על הדברים העיקריים: "וְיִרְשִׁיו (הושע יד, ו), משפטו: **שְׂרָשִׁיו**, [...] וכאשר נאמר: לְחַדְשִׁיו יבכר (יחזקאל מז, יב), כן היה ראוי שיהיה שרשיו על הדמיון הזה גם כן; וכן אומר בקדש קְדָשִׁים (במדבר יח, ט),

35. הדברים נאמרו במהלך שיחה עימו.

36. רד"ק, מכלול, עמ' קלז ע"ב; ייבין, חטפים, עמ' 174-177.

37. כלומר אין בתודעתם של המדקדקים הספרדים חטף קמץ והם הכירו שני חטפים בלבד: חטף פתח וחטף סגול. להלן דבריו של רד"ק בעניין החטפים: "והרביעית או ושמה חולם וכנגדה תנועה קטנה אָ ושמה חטף קמץ; קמחי, מהלך שבילי הדעת, ח ע"ב; וראו עדויות נוספות במאמר של ייבין, חטפים, עמ' 175.

כי משפטו להיות הקו"ף בקמץ חטף, כמו: בְּקָדְשִׁים לא יאכל (ויקרא לב, ד), ואיש את קָדְשִׁיו (במדבר ה, י) (וילנסקי, הרקמה, עמ' שמב, מהשורה 16).

המהדיר של ספר הרקמה ציין בהערת שוליים שלפינו הרחבה של הכלל שקבע ריב"ג גם על אותיות שאינן גרוניות.³⁸ כלומר היה ראוי שיהיה קמץ חטוף בצורות שורשיו וקודשים, אך למעשה יש קמץ רחב. אני מציעה לפרש את דברי ריב"ג אחרת:

ריב"ג תוהה שהצורה 'שרשיו' מנוקדת בקמץ בלבד, בעוד שהיא הייתה אמורה להיות מנוקדת בתנועת קמץ חטוף (שווא קמץ) כמו 'לחדשיו' במקרא. מדוע ריב"ג מופתע מניקוד הצורה שרשיו? כי הוא אינו הוגה צורה זו בתנועת a אלא בתנועת o, ולפי הכלל שהיה ידוע לו סימן הניקוד היה צריך להיות קמץ שווא ולא קמץ בלבד, כי אין שווא נח ואין דגש אחריו. גם בהמשך יש חיזוק לטענה זו. הוא סבר שהיה ראוי שהמילה 'קדשים' בבמדבר (יח, ט) תסומן בחטף-קמץ כמו בצורה קדשיו בבמדבר (ה, י). בשני המקומות הגייתו בתנועת o, ולכן התפלא שהניקוד אינו תואם את הכלל הנהוג בתקופתו. נראה שדברי ריב"ג מוכיחים שייבין צדק. אכן ברצף [. . .] הקמץ בהברה פתוחה היה יכול להייהנות רק כקמץ גדול בפי המדקדקים הספרדים. תמיהתו של ריב"ג מוכיחה שהצורות קדשים ושרשים היו אמורות לבוא בקמץ חטוף (קמץ שווא), כי הקמץ בהן אינו בא לפני שווא נח או לפני דגש. נתונים אלו מצביעים אפוא על מסורת שהילכה בספרד במאה ה-10-11 שקיימה הבחנה בין הגיית הצורות 'תארו' וחבריו ובין הגיית הצורות 'קודשים' ו'שורשים'. הראשונים נהגו בפיה בקמץ גדול ואילו האחרים מומשו בקמץ קטן.³⁹ אם כן, תנועת a בצורות שורשים וקודשים – מניין?

2.3 רבי דוד קמחי (= רד"ק)

ההגייה בתנועת a מתועדת אצל רד"ק: "פֶּעַל מלעיל חֲדָשׁ, קָדֵשׁ, גֶּרֶן, אֶפֶל, [...] כלם והדומים להם עי"ן הפעל בסגול ולא ישתנה בסמיכות [ברבים] ובכלל ישוב החולם לקמץ חטף, חֲדָשִׁים, קָדְשִׁים ופעמים יקרא בקמץ רחב כצאן קָדְשִׁים (יחזקאל ל"ו, ל"ח) ועם הכנויים קָדְשׁוֹ, קָדְשָׁהּ, קָדְשִׁי, חֲדָשׁוֹ, חֲדָשִׁי, קָדְשִׁיו, חֲדָשְׁיוֹ ופעם בקמץ רחב, קָדְשִׁי בזית (שם כ"ב, ח) רק קָדְשִׁיךָ (דברים י"ב, כ"ו) מתחת שְׁרָשְׁיוֹ יבשו (איוב י"ח, ט"ז)."⁴⁰

במקום אחר כתב רד"ק: "ובאֶהֱל ובדומה לו שע"ן הפעל שלו גרונית ישוב הקמץ חטף שהיא בפ"א הפעל תחת עי"ן הפועל ויקרא פ"א הפעל בקמץ רחב, כמו אֶהְלִי אדום (תהלים פ"ג, ז), גֶּאֱלִי הכהונה (נחמיה י"ג, כט), תֶּאֱמִי צביה (שיר השירים ז, ד) [...] ויט אֶהְלֶה (בראשית י"ב, ח). [...]"⁴¹

38. ראו וילנסקי, הרקמה, עמ' שמב, הערה 11.

39. במסקנה שקבע אריאל, שלפיה אבן ג'נאח קרא את הקמץ שאחריו געיה כקמץ חטוף, לפי הניתוח הדקדוקי, יש כדי לחזק מסקנה זו. ראו בהרחבה אריאל, הגעיה, עמ' 33-42.

40. רד"ק, מכלול, קנא ע"ב. כל המתגים שסומנו בציטוט זה ובציטוטים שלהלן מסתמכים על המעתיק של ספר השורשים שכתב רד"ק (רד"ק, השורשים, עמ' כ, קד, תקמ, תרמג).

41. שם, קנב ע"א.

עוד אמר: "ואם פ"א הפעל אות גרונית תאמר בפעלים, מַאֲרִיךְ, מַחְרִיד, מַעְמִיד, ובפעולים תשוב קבוץ המ"ם **קמוצה בקמץ רחב** ופ"א הפעל בקמץ חטף כמו מַעְמִיד במרכבה (מ"א כב, לה), בתוך ערים מַחְרְבוֹת (יחזקאל כט, יב), וכבש בזהב לכסא מַאֲחִזִים (ד"ה ב ט, יח) ומלת ואין מַעְמִיד (תהלים סט, ג)".⁴²

רד"ק ציין את המקרים שבהם קמץ הבא בפ"א הפועל בהברה פתוחה נהגה כקמץ רחב, ואלו הם: (1) בצורת הריבוי של קודש ובצירוף צורני שייכות לצורות 'קדשים' ו'שרשים'; (2) בצורות בעלות עי"ן הפועל גרונית בבואן בסמיכות או עם כינויים; (3) בצורות הבינוני של בניין הפעל. אעיר שברוב הצורות האלה סימן המעתיק של ספר השורשים געיה בפ"א הפועל.

אריאל דן בגעיה ובקביעת הקמץ הבא לפני השווא אצל מדקדקי ימי הביניים, ובהם אצל רד"ק, והביא דוגמות אחדות המעידות על השפעת המתג על אופן הקריאה של רד"ק, למשל: "תהלים פו 2, שְׁמֶרָה נִפְשִׁי: השי"ן נקרא בקמץ רחב, וגעיא' עם הקמץ, להורות כי כן נקרא ולא בקמץ חטף".⁴³ אולם אשר לצורות הנדונות במאמר זה, שאין בהן שווא אחרי הקמץ, קשה לדעת אם קריאתו של רד"ק נשענת על המתג אם לאו. על השפעת המתג אצל מדקדקי ימי הביניים מצאתי רמז במהדורת שנת 1909 של דקדוק גוניוס:

The cases in which *ḥ* appears to stand in an open syllable and yet is to be read as *ō* require special consideration. This is the case, (a) when *ḥaṭeph-Qameṣ* follows, e.g. פָּעֵלָו [...]; (b) before another *Qameṣ ḥaṭeph*, e.g. פָּעֵלָךְ [...]; (c) in the two plural forms שְׁטִיטִים *sanctuaries* and שְׁטִיטִים *roots* (also written שְׁטִיטִים and שְׁטִיטִים). **In all these cases the Jewish grammarians regard the Meteg accompanying the *ḥ* as indicating a *Qāmeṣ raḥabb* (broad *Qameṣ*) and therefore read the *ḥ* as *ā***; thus *ṣimā-dā*, *qā-ol^{khān}*, *pā-^{lo}*, *dāp*. But neither the origin of these forms, nor the analogous formations in Hebrew and in the cognate languages, nor the transcription of proper names in the LXX, allows us to regard this view as correct. It is just possible that *Qameṣ* is here used loosely for *ā*, as the equivalent of *ō*, on the analogy of פָּעֵלָו [...]. As a matter of fact, however, we ought no doubt to divide and read *pō^{lo}* (for *pō-lo*), *pōol^{khā}*, *qodā-ṣim*.⁴⁴

42. שם, טו ע"א.

43. מאגר הכתר: התנ"ך על פי כתר ארם צובא. וראו דוגמות נוספות אצל אריאל, הגעיה, עמ' 24, וכן הדיון על קריאת הקמץ שאחריו געיה אצל רד"ק (שם, עמ' 23-26), ועל העובדה שריב"ג מיעט להתייחס לגעיה בניגוד לרד"ק (שם, עמ' 30-42).

44. גוניוס, קאוטש, סעיף 90. וראו גם ברגשטרסר, עמ' 101 והחלטת האקדמיה ללשון העברית בנושא; החלטות, עמ' 28. הקביעה שלפיה יש להגות קמץ זה בתנועת *o* מתבססת על עדויות קדומות: צורות הנטייה של קודש ושורש הבאות בכתוב חסר במסורת הטברנית עשויות להופיע בכתוב מלא במגילת

עם זאת אפשר גם להניח שאין המתג השפיע על קריאתו של רד"ק בקטגוריה הנדונה במאמר זה – היינו בצורות 'שרשים' ו'קדשים' עם כינויי שייכות או בלעדיהם – אלא שבכל מקום שהיה בספרים שעמדו בפניו קמץ חטף או רצף קמץ־שווא הוא קרא בתנועת ס, ואילו במקומות שלא היה רצף קמץ־שווא ופ"א הפועל הייתה מונעת בקמץ רגיל הוא קרא ⁴⁵a. לקביעה זו יש סימוכין בדברי רד"ק המובאים לעיל: **"ובכלל ישוב החולם לקמץ חטף, קָדְשִׁים, קָדְשִׁים [...] ועם הכנויים קָדְשִׁוּ, קָדְשָׁה, קָדְשִׁי, [...] קָדְשִׁיו, [...] ופעמ' בקמץ רחב, קָדְשִׁי בזית (שם כ"ב, ח) רק קָדְשִׁי (דברים י"ב, כ"ו) מתחת שְׁרָשִׁיו יבשו (איוב י"ח, ט"ז)."** יש הבחנה מובהקת בדבריו בין הרישה לבין הסיפה, ללא קשר למתג: ברישה מובאות צורות המונעות בקמץ חטף בפ"א הפועל וכן צורות שבהן יש רצף קמץ־שווא והנהגות כולן בתנועת ס, ואילו בסיפה ציוני צורות שבהן אין רצף קמץ־שווא אלא קמץ רגיל, ונהגות בתנועת a. הגיית הקמץ בהברה פתוחה בצורות 'קדשים' ו'שורשים' כקמץ רחב מצויה אף אצל רבי אברהם אבן עזרא (להלן: ראב"ע): "ומלת קָדְשִׁי שהיא בחול"ם ישוב בקמץ חטף קָדְשִׁוּ קָדְשִׁים" (צחות, דף נא, ע"ב). ובמקום אחר: "וכן קדש קָדְשִׁים (שמות כ"ט, ל"ז) **בקמץ גדול**, בקדש הַקָּדְשִׁים (שם כ"ו, ל"ג) **בקמץ חטף**" (ראב"ע, שפת יתר, סעיף ב, כאהלים). וכן אצל רבי עמנואל בנוטו, המוסר ככל הנראה את המסורת האיטלקית מן המאה ה־16 או ה־17, המשמרת הגייה ספרדית קדומה. המחבר כותב: **"ובקמץ רחב כצאן קָדְשִׁי" [ם]** (יחזקאל לו, לח) (ליות חן, דף פד ע"א).⁴⁶

2.4 סיכום ביניים

ממצאי המחקר מפתיעים. אנו עדים להבחנה ברורה בין הגיית הצורות קדשים ושרשים ובין הגיית הצורות תאריז ומעמד ודומיו אצל המדקדקים הספרדים. זאת ועוד, אצל רד"ק מצאנו מסורת שלפיה יש לקרוא את צורות הריבוי של 'קודש' ושל 'שורש' בקמץ רחב כנהוג בעדות הספרדיות בימינו, אך מדבריהם של רבי יהודה חיוג' וריב"ג עולה מסורת אחרת.

ישעיהו, למשל שורשיו (יא, ו) וכן במגילות הלא־מקראיות: קודשים ופעמיים חסר – שרשיו (קוטשר, מגילת ישעיהו, עמ' 110). אולם לדעת קוטשר כתיב חסר אינו מעיד על כך שלא הגו את הצורות בתנועת o-u (שם, עמ' 109). במקום אחר הוא קובע: "ישנן מלים במגילה, אשר לגבי הגייתן אין לנו ספקות, ובכל זאת עשויות הן להופיע במג' בכתיב חסר". בהמשך הוא מונה בין השמות את המילה הנטויה שורשם, הבאה במגילה גם בכתיב חסר 'שרשם'. הוא מסביר את הימצאות הצורות בכתיב חסר כך: "מלה מצויה סיכוייה רבים שתכתב מלאה, שכן הכותב רגיל בה, והוא נוהג אפוא לפי הרגלי הכתיב של עצמו; ואילו במלה בלתי מצויה הוא עשוי להעתיק את שרואות עיניו" (שם, עמ' 467).

45. אני מודה לידידי ד"ר יוני וורמסר שכיוון אותי לכך.

46. אריאל סבר שראב"ע ור' עמנואל בנינוטו קראו את הקמץ הראשון בצורות אלה כקמץ רחב אף על פי שמדבריו של ר' ידידיה שלמה נורצי בספרו מנחת שי (שמות כט, לו) אפשר להבין אחרת; אריאל, הקמצים, עמ' 1, הערה 3.

מן הנתונים אפשר להסיק שבספרד הילכו שתי מסורות מקבילות: מסורת אחת שנהגה כנראה אצל המדקדקים הראשונים, ולפיה יש להגות את צורות הריבוי של 'קודש', 'שורש', ובתיבות אלה בצירוף צורני שייכות בתנועת o, כלומר: qodashim shorashim. מסורת אחרת שהתקיימה אצל מדקדקים אחרים, ולפיה הצורות האלה נהגו בתנועת a, כלומר: qadashim sharashim. עלינו לשאול אפוא האם ההגייה בתנועת a שקיימת אצל ראב"ע ורד"ק מצביעה על ראשית צמיחתו של המבטא הספרדי הידוע בימינו? כדי להשיב על השאלה נעיין במסורת הארץ-ישראלית ונבדוק בה את טיבו של הקמץ בהברה פתוחה.

3. טיבו של הקמץ בהברה פתוחה במסורת הארץ-ישראלית⁴⁷

נהוג לראות במבטא הספרדי את המשכו של הניקוד הארץ-ישראלי, ולכן מעניין לבדוק את ניקודם של הצורות האלה בכתבי יד ארץ-ישראליים. אציין שבמסורת הארץ-ישראלית יש הבחנה בין קמץ גדול הממומש [a] לבין קמץ קטן הנהגה [o].⁴⁸ אתמקד בדיון זה בצורות הנדונות לעיל ואבדוק את ניקודן במסורת א".

3.1 צורות בעלות תנועת קמץ קטן לפני גרונית

יבין מצא שיטה ביחס לתנועת קמץ קטן שלפני גרונית במסורת הטברנית:

1. במקור קל – תנועת o: בשוחטם; יש גם עדות לתנועת a: בָּחֶרֶם.
2. בבנין הופעל – תנועת o: יוהֶפֶךְ, זוהֶרֶךְ.
3. בתיבה צהרים – תנועת a: צ'ה'רים, וצֹהֲרִים.
4. בתיבות 'אוהל', 'פועל' – על פי רוב a: אהלם, פ'ע'לך; לעתים o: אוהליך, פועלכם.
5. בתיבה 'תואר' – על פי רוב o: ותוארו; פעם אחת a: תֹּאֲרֶם.
6. את ההגייה הספרדית – הרצף [a-o] – הוא מצא בתיבה אחת בלבד: כ'אוני שייט.
7. בפיוטים מנוקדים ניקוד א"י – תנועת a: טֹהֶרֶת נִיחֹחַ, אֶהְלִיבָה.⁴⁹

47. יבין, חטפים, עמ' 172-173; קאלה, מסורות; יהלום, ניקוד א"י; ילון, פרקי לשון, עמ' 116-117, 385.

48. הבחנה זו אינה נזכרת במסורות הטברנית והבבלית, שבהן קמץ גדול וקמץ קטן נהגים שניהם [כ]: לאופר, קמץ, עמ' 362.

49. ילון, פרקי לשון, עמ' 117. לפי יבין צורות כמו אֶהְלִיכֶם במחזורים וכן במקרא בְּשֻׁעָלִי (יחזקאל יג, יט) (לעומת בְּשֻׁעָלוֹ ישעיהו מ, יב) משקפות אובדן הזיקה המורפולוגית של התנועה לתנועת היסוד. יבין, חטפים, עמ' 173, וראו הסבר מלא שם.

3.2 צורות 'קדשים' ו'שרשים'

ביחס לצורות 'קדשים' ו'שרשים' הממצאים ברורים פחות. בספרו פרקי לשון ילון כתב "ידוע שהספרדים הוגים כל קמץ שלפני חטף-קמץ כקמץ גדול כגון: פְּעִלִי מְחַרְת וכו', וכך הגוי בפייהם הקמץ הראשון של שְׁרָשִׁים קָדְשִׁים. אף בטקסטים הא"י מנוקדות התיבות הנ"ל ושכמותן בתנועת a. בקרובות לכ"ד משמרות: אֱהִלִי (ראש עמ' א ועוד), טָהֳרָה (סוף עמ' ט, ראש עמ' כ), וכן בקטעים שלפנינו: אֱהִלִי (דניאל יא, מה; 22), וצָהֳרִים (תהלים נה, יח; עמ' 28)⁵⁰. בדוגמות שהוא מביא אין דוגמה אחת של 'שורשים' ו'קודשים' אלא דוגמות של הצורות פועלו ודומיו.

במקום אחר כתב ילון: "שאין הקמץ קטן אלא בהברה סתומה (סגורה) שאינה מוטעמת [...] להוציא את הקמצים של קְדָשִׁים שְׁרָשִׁים ושל מְחַרְת, צָהֳרִים, פְּעִלִי וכו' וכו', שגדולים הם. כך הוגים הספרדים את הקמצים הנ"ל וראיות בידינו לזקנה מופלגת של הגייה זו".⁵¹ שוב, בדוגמות שהביא ילון אין דוגמה אחת של הצורות 'שורשים' ו'קודשים' אלא אֱהִלִי, צָהֳרִים, טָהֳרָה, אֱהִלִיבָה.⁵²

בפני ילון עמדו הטקסטים שפרסם קאלה בשנת 1927 ובשנת 1930,⁵³ וכן הפיוטים המנוקדים ניקוד א"י שפרסם רפאל אידלמן (הוצאת קוהלהמר, שטוטגארט 1934). בדקנו בדיקה יסודית את הפיוטים האלה, את הטקסטים שהביא קאלה וערכנו אף בדיקה בטקסים שפרסם רוול ובכמה פיוטים נוספים המנוקדים ניקוד א"י מקמברג' ומאוקספורד. והנה תוצאות הבדיקה:

אצל אידלמן מצאנו בכתב יד T.-S. H 16, 6 מובאה מהושע (יד, ו): "וְיָרַח שְׁרָשִׁי (כלבנון)". המילה שרשיו באה כביכול בסימן הקמץ ׀, ואולם כמה שורות לפניו אותו הסימן מציין חולם טברני במילה בקודש⁵⁴, ובהמשך קודש⁵⁵. לצד צורות אלו אותו הסימן מציין פתח טברני: אל בִּאֲף תוכיחני, וְאֵל תרשיעני, פֶּחֶד.⁵⁶ ר' אידלמן כתב במפורש שהסימן הנידון, המציין קמץ ופתח, משמש בפיוטים (fragment A) גם לציון קמץ חטוף טברני (כלומר קמץ קטן שלנו) והדוגמה הבולטת היא בקודש.⁵⁷ מן הבדיקה בטקסטים שפרסם קאלה ובאלו שהוציא לאור רוול מצאנו עדות אחת בכתב יד קמברג' T-S 16, 96: שְׁרָשִׁיָּה (דניאל יא, ז).⁵⁸ צורה זו מנוקדת כביכול

50. ילון, פרקי לשון, עמ' 385.

51. שם, עמ' 116.

52. שם.

53. שם. וכך כתב גם בלשונו ג (תרצ"א), ב, עמ' 202.

54. אידלמן, מחזור, עמ' א.

55. שם, עמ' ד.

56. שם, עמ' ו.

57. שם, עמ' 57.

58. קאלה, מסורות, ב, עמ' 74.

בסימן הקמץ, אך סימן זה משמש גם לציון קמץ חטוף טברני (קמץ קטן): וכשמי, קדש⁵⁹; וכן מצאתיו במילה לציון תנועת חולם טברני: מלכות⁶⁰.

אפשר שילון הסתמך על הצורות האלה כדי לטעון נחרצות שהגיית הקמץ הראשון בצורות 'קדשים' ו'שרשים' היא בתנועת a. אך כנראה הוא לא נתן את דעתו על עובדה שהסימן שבהן מציין גם קמץ חטוף טברני וחולם. נראה אפוא שילון התייחס לצורות של שלוש הקבוצות שהזכרנו כקבוצה אחת בלבד, ולכן הוא לא הבחין בין 'קדשים' ו'שרשים' ובין 'תארו' ו'פעלכם'.

כך עשה גם לאופר בבואו להכליל את הצורות קְדָשִׁים וּשְׂרָשִׁי לַקְבוּצַת הצורות נְעָמִי, מְחַרֵּת וּפְעָלוֹ, וקבע שבאלו ואלו הקמץ בהברה פתוחה לא מוטעמת הוא קמץ גדול.⁶¹ הטיעון של לאופר מבוסס על הטענה שהעיצורים הגרוניים מושכים תנועות נמוכות בסביבתם, ולכן סביר שגם בצורות כמו נְעָמִי וחבריו, שבהן יש עיצור גרוני, התנועה היא תנועה נמוכה [a] ולא תנועה גבוהה [o].⁶² טענה זו נכונה בעניין הצורות שבהן קיימת אות גרונית, אולם היא אינה נכונה בכל הקשור לצורות קְדָשִׁים וּשְׂרָשִׁי, שבהן אין עיצור גרוני.⁶³ מה עלינו להסיק מן הצורה 'שְׂרָשִׁי' שמצאנו בפיוט שפרסם אידלמן ומן הצורה שְׂרָשִׁיָּה שבדניאל? הדעת נותנת כי אין אפשרות להסיק מן הנתונים שבידינו על הגיית הצורות האלה בפי בעלי הניקוד הארץ ישראלי, שכן הסימן המובא מעל השי"ן ומעל הקו"ף מציין גם קמץ קטן טברני ואף חולם טברני. והרי לא מתקבל על הדעת להניח שבמסורת א"י קראו את הצורה 'קודש' – qadesh, וגם אין להניח זאת כי במקום אחר יש בה חולם – וזרוע קו[דשו].⁶⁴

59. שם, עמ' 72-73.

60. שם, עמ' 74.

61. לאופר, קמץ, עמ' 375.

62. שם, עמ' 374-375.

63. לאופר הסתמך על הכלל הנהוג בעברית ולפיו קמץ בהברה פתוחה לא מוטעמת הוא קמץ גדול (כמו שְׂמֵר, כְּתָב), ולכן אין סיבה לדעתו להניח שהקמץ בצורות קדשים ושרשים הוא קטן, כי הוא בא באותן הנסיבות (לאופר, קמץ, עמ' 375; וראו גם חומסקי, רד"ק, עמ' 35-36). תמוה שלאופר לא הבחין בין הצורות שְׂמֵר, כְּתָב שבהן הקמץ מקורו בתנועת [a] שהתארכה (*שְׂמֵר < שְׂמֵר) ובין הצורות קדשים, שבהן הקמץ מקורו בהארכת תנועת [u] ל[ō] (*קֹדֶשׁ [בערבית: قُدْس] < קֹדֶשׁ; *קֹדֶשִׁים < קֹדֶשִׁים). זאת ועוד, לאופר מתרץ את קביעתו שכשם שהחולם במילה למשל "יום" מתגלגל ל[ā] ברבים – יָמִים, כך גם החולם בקֹדֶשׁ ובשֶׂרֶשׁ מתגלגל ל[ā] ברבים – קֹדֶשִׁים, ובשֶׂרֶשִׁי. יש שוב קושי בהשוואה בין המילים. הרי מקור המילה "יום" בכיוץ דוֹתְנוּעָה שבה קיימת תנועת [a]: *יָוִם [בערבית: يَوْم] < יוֹם, ואילו במילים קֹדֶשׁ, קֹדֶשִׁים – וכן שֶׂרֶשׁ, שֶׂרֶשִׁים – אין תנועת [a] מקורית. ושמה מוצאה של המילה ברבים "יָמִים" מבסיס אחר, שגם בה קיימת תנועת [a] מקורית, כפי שציין סושרד (סושרד, עברית מקראית, עמ' 236): *yamīma < יָמִים. ולכן, דומני שהגזרה השווה שגזר לאופר מהמילים שהביא במאמרו למילים 'קדשים' ו'שרשים' אינה מדויקת.

64. שם, עמ' ל.

סיכום

אם כן, יש בידינו הוכחות ראשונות של ניצני ההגייה בתנועת ם של הקמץ הראשון בצורות 'קדשים' ו'שרשים' בספרד במאה ה־11 לערך, ובפרט בכתביהם של רבי יהודה חיוג' וריב"ג. ההגייה בתנועת a, העולה מדבריו של רד"ק, היא כנראה פרי היקש של הצורות 'קודשים' ו'שורשים' לצורות 'פעלו' ודומיהן, המצויות אלו ואלו בהברה פתוחה.

זאת ועוד, נוכח היעדר הוכחה מובהקת של הגיית הקמץ בצורות 'קודשים' ו'שורשים' כקמץ גדול במסורת הארץ־ישראלית ולנוכח הנתונים שנמצאו בבדיקה בטקסטים ובפיוטים מנוקדים בניקוד א"י, אפשר להניח שההגייה בתנועת ם שנהגה בצורות האלה במאה ה־11 בספרד התחילה עוד בימי קדם, וייתכן שהיא משתקפת כבר בניקוד הארץ־ישראלי.

שתי הקריאות – זו בתנועת ם וזו בתנועת a – התגלגלו למרוקו והן נשתמרו שתייהן בפי חכמיה משלוש הקהילות תאפילאלת, מראכש ומכנאס. אם כן, אולי יש בידינו עדות בעל פה בדבר עתיקות הגיית qodashim, shorashim בתנועת ם בפי עדה ספרדית, המשמרת שרידים של הגייה קדומה. במילים אחרות, לא מן הנמנע שלפנינו הוכחה למבטא הספרדי שנהג לפני שההגייה הספרדית הידועה התפשטה בכל העדות הספרדיות ודחקה את רגליה של האחרת.

רשימת קיצורים ומקורות

א' אושרי, ספר ההגנה על רב סעדיה גאון (המכונה "שפת־תר")	א' אושרי, ספר ההגנה
מאת רבי אברהם אבן עזרא, מהדורה ביקורתית בציורף מבוא, חילופי גרסאות ביאורים ומפתחות, עבודת מסטר, אוניברסיטת בר־אילן, רמת גן תשמ"ח.	
R. Edelman, <i>Zur Frühgeschichte des Mahzor : Genizafragment mit palästinischer Punktation</i> , Stuttgart 1934.	אידלמן, מחזור
א' אלדר, שיטות ניקוד ומסורות קריאה של העברית: אסופת מחקרים, עדה ולשון לה, ירושלים תשע"ח.	אלדר, שיטות ניקוד
א' אלינר, "על הגיית קמץ רחב (גדול) לפני קמץ חטוף, המעין ה, ד (תשכ"ה) עמ' 16-17.	אלינר, קמץ רחב
נ' אקון, מסורת העברית במרוקו: בין זהות יהודית לזהות מכילה – הקריאה במקרא ובמשנה שבפי חכמי מרוקו, ירושלים תשפ"א.	אקון, העברית

- אקון, מרוקו
נ' אקון, "כיצד קראו יהודי מרוקו את הצורות 'קדשים' ו'שרשים'?" הרצאה בקונגרס העולמי למדעי היהדות, ירושלים תשע"ג, יום רביעי, כ"ד באב תשע"ג (31/7/2013), מושב 458.
נ' אקון, "שווא אחרי תנועה גדולה בעברית של בני מרוקו", **מחקרים בלשון יד-טו** (תשע"ג), עמ' 163-174.
- אקון, שווא נע
אריאל, הגעיה
אריאל, הקמצים
בכר, אבן עזרא
בן־חיים, השווא
בנוטו, לויית חן
ברגשטרסר, העברית
גניוס, דקדוק
גרבל, הגייה
דרנבורג, ר"י ג'נאח
וילנסקי, הרקמה
ותד וסיון, הדקדוק
חומסקי, רד"ק
- ח' אריאל, "הגעיה וקביעת סוג הקמץ - מחלוקת מדקדקי ספרד", בתוך: ר"י ז'ר וי' עופר (עורכים), **ישראל: מחקרים בלשון לזכרו של ישראל ייבין**, ירושלים תשע"א, עמ' 21-43.
ח' אריאל, "על סימון הקמצים, השוואים וההטעמה בסידור קורן", אתר הוצאת קורן במרשתת (גרסה ללא ההערות נדפסה בסוף סידור קורן נוסח אשכנז ונוסח ספרד, בעריכת הרב דוד פוקס, ירושלים תשע"א, 2011).
ב' בכר, **אבן עזרא המדקדק**, תל־אביב תרצ"א.
בן־חיים, "לעניין כללי השווא של ר' יהודה חיוג", **לשונו** כ (תשט"ז), עמ' 135-137.
ע' בנוטו, **לויית חן**, מנטובה שי"ז.
ג' ברגשטרסר, **דקדוק הלשון העברית** (תרגם מגרמנית מ' בן־אשר), ירושלים תשל"ב.
W. Gesenius, *Gesenius' Hebrew Grammar*, as edited and enlarged by the late E. Kautzsch; second English edition revised in accordance with the twenty-eight German edition (1910) by A.E. Cowley, Oxford 1970.
I. Garbell, "The Pronunciation of Hebrew in Medieval Spain", *Homenaje a Millás-Vallicrosa* (1954), pp. 647-696.
J. Derenbourg, *Le Livre Des Parterres Fleuris, Grammaire Hébraïque en arabe D'Abou'l-Walid Merwan Ibn Djanah de Cordoue*, Paris 1886.
י' אבן ג'נאח, **ספר הרקמה**, מהדורת וילנסקי, ירושלים תשכ"ד.
ע' ותד וד' סיון, **שלושת חיבורי הדקדוק של ר' יהודה חיוג' במקורם הערבי ותרגומם לעברית חדשה - מהדורה ביקורתית**, באר שבע 2012.
W. Chomsky, *D. Kimhi's Hebrew Grammar*, New York 1952.

- חיוג, דקדוק י' אבן חיוג, **שלושה ספרי דקדוק**: א' - ספר אותיות הנח והמשך; ב' - ספר פעלי הכפל; ג' - ספר הנקוד, (תרגם ללשון הקודש: ר' משה הכהן המכונה בן גקטילה נ"ע), מהדורת י"ב נט, לונדון וברלין תר"ל.
- יהלום, ניקוד א"י י' יהלום, "הניקוד הארץ-ישראלי בקדושתות הדותה למשמרות ותופעות הלשון העולות ממנו", **לשוננו** לד (תש"ל), עמ' 25-60.
- יבין, הבבלי י' יבין, **מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי**, ירושלים תשמ"ה.
- יבין, חטפים י' יבין, "שינוי איכות של חטפים", **לשוננו** מד, ג (תש"ם), עמ' 163-184.
- ילון, פרקי לשון י' ילון ח', **פרקי לשון**, ירושלים תשל"א.
- כ"ץ, ארם-צובא י' כ"ץ, **מסורת הלשון העברית של יהודי ארם-צובא (חלב) בקריאת המקרא והמשנה - תורת ההגה, עדה ולשון ז**, ירושלים תשמ"א.
- כ"ץ, גרבה י' כ"ץ, **מסורת הקריאה של קהילת גרבה במקרא ובמשנה, תורת ההגה והפועל, עדה ולשון** ב, ירושלים תשל"ח.
- לאופר, קמץ י' לאופר, "מימושי קמץ בימינו (כיצד יש לבטא מילים כמו נַעְמִי או תַּעֲבֹדִים?)", בתוך: י' ברויאר, ש' פסברג וע' תירוש-בקר (עורכים), **מחקרים בלשון יז-יח - ספר היובל לאהרן ממן**, ירושלים תשע"ז, עמ' 361-386.
- מורג, בגדאד י' מורג, **מסורת הלשון העברית של יהודי בגדאד: תורת ההגה, עדה ולשון** א, ירושלים תשל"ז.
- מורג, הגייה S. Morag, "Pronunciations of Hebrew", *Encyclopaedia Judaica*, 13, Jerusalem 1971-1992, pp. 1120-1145.
- ממן, תיטואן י' ממן, "מסורת הקריאה של יהודי תיטואן במקרא ובמשנה: פרקים בתורת ההגה", **מסורות** א (תשמ"ד), עמ' 51-120.
- נורצי, מנחת שי י' נורצי, **הנוספות למנחת שי**, מהדורת צ' בצר, ירושלים תשנ"ז.
- סושרד, עברית מקראית B. Suchard, "The Development of the Biblical Hebrew Vowels, Including a Concise Historical Morphology", *Studies in Semitic Languages and Linguistics* 99 (2019).
- קאלה, מסורות P. von Kahle, *Masoreten des Westens*, I-II, Stuttgart 1927-1930.

- G. Khan, "The Early Karaite Tradition of Hebrew Grammatical Thought: including a critical edition, translation and analysis of the Diqduq of 'Abu Ya'qub Yusuf ibn Nuh on the Hagiographa", *Studies in Semitic Languages and Linguistics* 32 (2000).
- קוטר, מסורת קראית
- י' קוטשר, **הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח**, ירושלים תשי"ט.
- קוטשר, ישעיהו
- מ' קמחי, דקדוקים: **מהלך שבילי הדעת עם פירוש ר' אליהו בחור, דפוס מנטובה**, למברג תרכ"ז; ירושלים תשע"ט.
- קמחי, דקדוקים
- א' אבן עזרא, **ספר שפת יתר**, פרנקפורט תר"ג.
- ראב"ע, שפת יתר
- ספר המכלול שחבר ראש המדקדקים חכם חרשי הלשון ר' דוד קמחי זצ"ל עם נמוקים שהוסיף החכם המדקדק הגדול ר' אליהו אשכנזי המכונה בחור ז"ל**, מהדורת י' ריטטענבערג, ליק תרכ"ב.
- רד"ק, מכלול
- ספר השרשים לרבי דוד בן יוסף קמחי הספרדי**, מהדורת ה"ר ביזנטל ופ' לברכט, ברוליני 1847.
- רד"ק, שרשים
- E.J. Revell, *Hebrew Texts with Palestinian Vocalization*, Toronto 1970.
- רוול, טקסטים
- ר' יונה אבן ג'נאת, **ספר הרקמה**, ומתורגם עברית מאת החכם יהודה אבן תבון, מהדורת ד' גאלדבערג, פראנקפורט תר"ו.
- ריב"ג, הרקמה